

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΔΕΞΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Παναγής Παναγιωτόπουλος
Αν. Καθηγητής Κοινωνιολογίας,
ΤΠΕΔΔ ΕΚΠΑ

Έχοντας ξεπεράσει τον αρχικό μου δισταγμό και καθώς εργαζόμουν στη συγκρότηση του συλλογισμού που παρουσιάζεται εδώ αναδύθηκε ένας προβληματισμός που πήγαινε πέρα από τις ερευνητικές μου ανησυχίες. Έχει να κάνει με την κατάχρηση του όρου φασισμός, του αφορισμού «ακροδεξιοί» και της καταγγελίας περί ορμπανισμού, τραμπισμού κ.λπ. που βλέπουμε να εξελίσσεται εδώ και μερικά χρόνια στην ελληνική δημόσια σφαίρα. Πρόκειται περί μιας εκδήλωσης εννοιολογικής σύγχυσης και ιστορικής ακρισίας που είναι ακυρωτική κάθε ειλικρινούς έρευνας των στοιχείων ολοκληρωτισμού που εμφανίζονται στις σύγχρονες κοινωνίες –και την ελληνική!– μα και κατανόηση του δυναμικού πλέον στην Ευρώπη ακροδεξιού πολιτικού φαινομένου. Είναι εξάλλου όροι –και χρήσεις όρων– που δραπετεύουν από την επιστημονική τους πειθαρχία για να εισβάλουν, ως άλλες πολεμικές μηχανές, μέσα στην πολιτική αρένα και να χρησιμοποιηθούν ενάντια σε πολιτικούς αντιπάλους και πολίτες που τοποθετούνται *par excellence* μέσα στο δημοκρατικό τόξο. Γεγονός παράδοξο και διπλά φθοροποιοί, τόσο για την ποιότητα της κοινωνικής συνύπαρξης και του πολιτικού ανταγωνισμού όσο και για την εγκυρότητα της επιστημονικής ανάλυσης και την αυτονομία της ορολογίας της.

Αξίζει ακόμα να σημειωθεί, για ολοκληρωθεί αυτό το άτυπο προσίμιο του κυρίως συλλογισμού που ακολουθεί, ότι τα τελευταία χρόνια αυτή η άκαιρη και ανιστόρητη χρήση του όρου φασισμός και των παραγώγων του εντοπίζεται και στον λόγο διανοουμένων και κοινωνικών επιστημόνων για να χαρακτηριστούν κυρίαρχες όψεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και η συνολική θεσμική και κοινωνική συγκρότηση της χώρας από το 1974 και μετά.

Συμβαίνει λοιπόν μέσα στη μακρά ελληνική κρίση, από το 2008, τη δολοφονία Γρηγορόπουλου και μετά, με κορύφωση τα χρόνια της χρεοκοπίας, σε διάφορους κύκλους της πνευματικής και καλλιτεχνικής ελίτ, μια περίεργη αντιστροφή. Η Μεταπολίτευση, ως θεσμική, πολιτική και πολιτισμική συνθήκη, αυτή που συγκροτήθηκε πάνω σε μια στοιχειώδη ιδεολογική συναίνεση, πάνω σε έναν ιδρυτικό μύθο (έναν ιδρυτικό μύθο, όχι ένα μύθευμα, όχι ένα ψεύδος...) κοινού αντιφασισμού, κατηγορείται ως συστημική δομή κάποιας μορφής φασισμού. Παλιού φασισμού, νέο-φασισμού, μετα-φασισμού, κάποιου φασισμού πάντως. Για να το πούμε, από τη δική μας την πλευρά, συμπυκνωμένα και τρόπον τινά συνθηματικά: Η μεταπολιτευτική δημοκρατία είναι η ελληνική εκδοχή του ιστορικού συμβιβασμού. Είναι το σημείο σύμπτωσης μιας Αριστεράς που δέχεται οριστικά την ήττα του 1949 και εγκαταλείπει τη φιλοδοξία να ορίσει το μέλλον και μιας Δεξιάς που αναδέχεται τα μετεμφυλιακά της αμαρτήματα και εγκαταλείπει τον έλεγχο του παρελθόντος και τη διαχείριση της ιστορικής μνήμης. Και αντίστροφα, με μια πιο θετική προσέγγιση: Το συμβόλαιο συνύπαρξης που συνάψαμε το 1974 σε μια πρόχειρή του εκδοχή και το 1981 με πιο ολοκληρωμένο τρόπο, πρωτόγνωρο στη φύση του και τη διάρκειά του, μεταξύ των πάλαι ποτέ εμφύλιων εχθρών θέλει την Αριστερά να διαχειρίζεται το παρελθόν και την ιστορία και τη Δεξιά να χαράσσει τη στρατηγική του μέλλοντος. Σε αυτή την ελάχιστη αλλά ισχυρή κατανομή θα πρέπει κανείς να προτείνει και άλλες, υπάλληλες, συναινέσεις γύρω από τον ρόλο του κράτους και την πελατειακή δομή της πολιτικής, τη θέση του κεφαλαίου στη διαμόρφωση του δημοσίου χώρου και την ανάδειξη μιας διάσπαρτης κοινωνικής πλειοψηφίας μικρο-ιδιοκτητών που μετέχουν με τυπικούς και άτυπους όρους μιας αναπτυξιακής κοινωνικής αναδιανομής κ.ά.¹

Η ιδεολογική, συναισθηματική και συμβολική ομπρέλα όμως αυτής της στοιχειώδους συναίνεσης βεβαίως δεν ήταν κάποια απλή δημοκρατική αυτοαναφορά². Δεν ερχόταν ως θριαμβική αυτοθέσμιση της πλουραλιστικής δημοκρατίας που διακήρυττε τη θεσμική και ηθική της υπεροχή δίχως άλλη ανάγκη δικαιολόγησης, αλλά μια πολύ ιδιαίτερη ρητορική του αντιφασισμού.

Με ανασκευές και επινοήσεις όπως ήταν αναμενόμενο, όλοι όσοι ήθελαν να τοποθετήσουν τον εαυτό τους στην αφετηρία μιας καινούριας δημοκρατίας οργάνωναν τον πολιτικό τους λόγο σε αντιπαράθεση με το παράδειγμα της Χούντας, του Στέμματος καθώς και των θεσμών, των δομών και της ατμόσφαιρας της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η Αριστερά, το Κέντρο, η Δεξιά και το ΠΑΣΟΚ εφηύραν τους εαυτούς τους, ή επανίδρυσαν τον πολιτικό και κοινωνικό τους χώρο μέσα από ένα νέο αυτονόητο, που έγινε συνώνυμο της νεότευκτης δημοκρατίας, και αυτό ήταν ένας

¹ Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες» στην χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 1/1993, σελ. 9-52· Idem, Ελλάδα της λήθης και της αληθείας. Από την μακρά εφηβεία στην βίαιη ενηλικίωση, 2013.

² Η. Νικολακόπουλος, Μαζική ανταγωνιστική δημοκρατία. Η δύσκολη εμπέδωση, 2023.

γενικός, ενίοτε θολός, με εξειδικεύσεις αλλά σίγουρα ενοποιητικός αντιφασισμός. Γι' αυτό και το antifa γλωσσάρι και τα δάνεια από αυτό εξακολουθούν να ακούγονται ως ανορθολογικές περιγραφές της ελληνικής κοινωνίας αλλά και άλλων δημοκρατικών συστημάτων στην Ευρώπη που –για παρόμοιους ή άλλους λόγους– έχουν μπει στο στόχαστρο αυτών των καταγγελιών.

Ακόμα αξίζει να σημειώσουμε, χωρίς να πρωτοτυπούμε διόλου, ότι της κατάχρησης των καταγγελιών περί φασισμού ακολουθεί η ανοσία. Από την πολλή φαντασιωσική καταγγελία όπου όλα είναι φασισμός μπορεί να έρθει η στιγμή όπου τίποτα πια δεν είναι φασισμός. Ας μην το ξεχνάμε.

Εδώ όμως βρίσκεται και το σημείο τομής για τον υποψηφισμένο παρατηρητή και ένα κρίσιμο μεθοδολογικό ερώτημα. Πρέπει να απορρίψουμε κάθε έγκληση περί φασισμού ή Ακροδεξιάς επειδή δικαιώθηκε η απόρριψη προηγούμενων καταχρηστικών εγκλήσεων; Η μακρά ιστορική καταγωγή και διάρκεια του ελληνικού κοινοβουλευτισμού³ είναι πράγματι τόσο προφυλακτική, που δεν έχει νόημα να σκεφτόμαστε την ύπαρξη παροντικών ή μελλοντικών τέτοιων κινδύνων; Δεν τίθεται θέμα Ακροδεξιάς στην Ευρώπη; Το γεγονός ότι η ιδεολογική δομή του antifa αυτοακυρώνει την αρετή της επαγρύπνησης που προβάλλει επειδή εξομοιώνει τη δημοκρατία με τον φασισμό σημαίνει κιόλας ότι πορευόμαστε σε δημοκρατικά λιβάδια ανέμελοι και ανυποψίαστοι;

Αν πάρουμε το ελληνικό παράδειγμα της τελευταίας δεκαπενταετίας θα εντοπίσουμε σοβαρούς λόγους ανησυχίας για τη δημοκρατική μας πορεία. Σταχυολογώ, με μια στοιχειώδη ιεράρχηση: Η χώρα βίωσε την επιβολή μιας νεοναζιστικής πολιτικής δύναμης με κοινωνικές αναφορές⁴, οργάνωση στη βάση της κοινωνίας και συστηματικό και δολοφονικό ακτιβισμό⁵. Η δικαστική αντιμετώπισή της δεν σήμανε και το ξερίζωμα των δικτύων της όπως μας έδειξε η πρόσφατη εκλογική επιτυχία των Σπαρτιατών. Ο χιλιαστικός υπερ-συντηρητισμός των παραθρησκευτικών και παραεκκλησιαστικών κύκλων απέκτησε και αυτός πολιτική εκπροσώπηση και μηχανισμούς άμεσης εκλογικής κινητοποίησης. Για πρώτη φορά η πολιτική έκφραση των παλαιομερολογητών συνάντησε το ρωσόφιλο και σκοτεινό δίκτυο που υπάρχει εντός του Αγίου Όρους αλλά και άλλα ευσεβιστικά μοναστήρια, όπως και δίκτυα οργανωσιακών και άλλων

³ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι εκλογές και ο πλειοψηφικός κοινοβουλευτισμός ως στοιχεία της νεοελληνικής νεωτερικότητας* (Παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Βούλγαρη: *Ελλάδα, μια χώρα παραδόξως νεωτερική*), Constitutionalism.gr 2019.

⁴ L. Rori/V. Georgiadou/C. Roumanias, *Political Violence in Crisis-Ridden Greece: Evidence from the Far Right and the Far Left*, *Journal of Modern Greek Studies* 1/2022, σελ. 1-37· Δ. Χαλικιοπούλου/Σ. Βασιλοπούλου, *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής. Κρίση του έθνους-κράτους και άνοδος της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα*, 2015.

⁵ E. Dinas/V. Georgiadou/I. Konstantinidis/L. Rori, *From dusk to dawn: Local party organization and party success of right-wing extremism*, *Party politics* 1/2016, σελ. 80-92· L. Rori/V. Georgiadou/C. Roumanias, *Political Violence in Crisis-Ridden Greece*, ό.π., σελ. 1-37.

«πνευματικών» ανά την επικράτεια. Δυο κυβερνήσεις στα χρόνια της κρίσης συγκροτήθηκαν με τη συνδρομή ακροδεξιών κομμάτων (το ΛΑΟΣ με την Κεντροδεξιά και το ΠΑΣΟΚ το 2011-12, οι ΑΝΕΛ με τον Σύριζα το 2015 (δics)) και τα βασικά τους στελέχη εντέλει απορρίφθηκαν αντίστοιχα από τους μηχανισμούς της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ.

Μα και σε θεσμικό επίπεδο, και χωρίς να χρειάζεται να φαντασιωνόμαστε εκτροπές μεγάλης εμβέλειας, μπορεί κανείς να ξεχάσει τους όρους διεξαγωγής του δημοψηφίσματος του 2015 ή την υπόθεση των επισυνδέσεων-παρακολουθήσεων που ακόμα πλανάται πάνω από την παρούσα κυβέρνηση; Οριακά η ίδια η ανάδειξη Κασσελάκη στην ηγεσία της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης –χωρίς να προκύπτει βεβαίως τίποτα το ακροδεξιό– έξω από τους οικείους κανόνες του κοινοβουλευτισμού και της πολιτικής μας παράδοσης, μπορεί να εγείρει ερωτήματα. Η διερώτηση για μια αυταρχική εκτροπή σε συνθήκες κρίσης και η αγωνία που προκαλεί είναι λοιπόν θεμιτή –ειδικά σε συνθήκες ανόδου του δεξιού πολιτικού ανορθολογισμού σε μεγάλες και μικρότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες⁶.

Και αν στη χώρα μας οι κλυδωνισμοί της χρεοκοπίας του 2010 και η κρίση της δημοκρατίας που την ακολούθησε δεν διέλυσαν τον κοινοβουλευτισμό και τα θεμελιώδη μεγέθη της μεταπολιτευτικής δημοκρατικής τάξης, αν η κοινωνία, μακροσκοπικά (και μόνον) μιλώντας, δεν έχει συστηματικά στραφεί κατά προσφύγων και μεταναστών, αν η επίσημη Κεντροδεξιά δεν έχει –προς το παρόν– διεμβολιστεί από πουτινικές και ανορθολογικές δυνάμεις διεθνούς αναθεωρητισμού και βαθιάς κοινωνικής αντίδρασης, τίποτε από αυτά δεν επιτρέπει την αδιαφορία μπροστά στο ενδεχόμενο να συμβεί αυτό που συμβατικά θα ονόμαζα *ακροδεξιά οικειοποίηση του έθνους*⁷.

Και εδώ είναι που το ελληνικό παράδειγμα, σκοτεινότερο σε κάποιες περιπτώσεις αλλά πιο ήπιο σε άλλες, οφείλει να ενταχθεί στο ευρωπαϊκό του περιβάλλον και στο διεθνές πολιτικό του συγκείμενο.

Προϋπόθεση του συλλογισμού που ακολουθεί είναι ότι η περίπτωση της Ελλάδας δεν μπορεί να διαβαστεί ως εξαίρεση στον ευρωπαϊκό κανόνα αλλά αντιθέτως ότι οι ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις, οι γεωστρατηγικές μεταβολές, η νέα κοινωνική γεωμετρία που προκύπτει ως απότοκος της 30ετούς μεταφοράς οικονομικής ισχύος από την Ευρώπη προς τις ανερχόμενες χώρες αλλά και η πολιτισμική υφή που δομούν στις κοινωνίες μας τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις του κόσμου καλλιεργούν σε ολόκληρη τη Δύση πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ενός, ρηχού κατ' αρχήν, εκτεταμένου ακροδεξιού ρεύματος. Ένα ρεύμα που ουδείς γνωρίζει αν θα ενσωματωθεί στην κοινοβουλευτική τάξη και στην ευρωπαϊκή οικονομική λειτουργία ή αν κάποια στιγμή θα

⁶ V. Georgiadou/L. Rori, *Economic crisis, social and political impact. The new right-wing extremism in Greece*, 2013· D. Halikiopoulou/S. Vasilopoulou, *Breaching the social contract: crises of democratic representation and patterns of extreme right party support*, *Government and Opposition* 1/2018, σελ. 26-50· R. Inglehart/P. Norris, *Trump and the populist authoritarian parties: The silent revolution in reverse*, *Perspectives on Politics* 2/2017, σελ. 443-454.

⁷ Δ. Χαλικοπούλου/Σ. Βασιλοπούλου, *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής*, ό.π.

αποκτήσει ρηξιακά χαρακτηριστικά. Το ιταλικό παράδειγμα της Μελόνι δείχνει –χωρίς να είναι όλο αυτό δημοκρατικά ανώδυνο– προς την πρώτη κατεύθυνση. Η λεπενική εδραίωση επίσης⁸. Αντιθέτως η ορμπανική και η πολωνική εκδοχή –που προσφάτως αποδυναμώθηκε με την εκλογή Τουσκ στην πρωθυπουργία– μοιάζουν πιο επικίνδυνες, καθώς και η ισπανική ή η γερμανική του AfD.

Ποιοι είναι όμως οι παράγοντες που, από την πλευρά μιας μακροσκοπικής πολιτικής κοινωνιολογίας, ευνοούν την ανάπτυξη ενός τέτοιου ρεύματος;

Με ποιον τρόπο μπορούμε να κωδικοποιήσουμε τις αιτίες αυτής της κρίσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος και του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου που λειτουργεί και ως κοινωνικό βιότοπο της ακροδεξιάς πολιτικής;

Η κεντρική υπόθεσή που υποστηρίζω εδώ είναι ότι οι περισσότερες από αυτές τις αιτίες και προκείμενες της βαθιάς και διαρκούς κοινωνικής κρίσης που ευνοεί την ανάπτυξη της ακροδεξιάς πολιτικής στην Ευρώπη συνοψίζονται σε αυτό που θα ονόμαζα «αίσθηση αποστέρσης του έθνους».

Ειδικότερα, η υποχώρηση του εκκοσμικευμένου, δημοκρατικού και πλουραλιστικού εθνικού πλαισίου, η διάβρωσή του σε πολλά επίπεδα είναι αυτή που οδηγεί τα λαϊκά και μεσαία στρώματα στην αντισυστημική, αντιευρωπαϊκή και αντιφιλελεύθερη απόρριψη την οποία προτείνει η Ακροδεξιά νέου τύπου που γνωρίζουμε σήμερα. Μια Άκρα Δεξιά που οριακά, αλλά με σαφήνεια, αποδέχεται τη δημοκρατική αρχή, άσχετα αν μπορεί κάλλιστα να την υπονομεύσει αν βρεθεί στην εξουσία. Μια Άκρα Δεξιά που αποτελείται από μια σειρά μορφωμάτων που έχουν εν πολλοίς αποδεχτεί την κοινοβουλευτική διαδικασία και σίγουρα απέχουν –τα περισσότερα τουλάχιστον– από τον διακηρυγμένο αντικοινοβουλευτισμό του μεταπολεμικού νεοφασιστικού ρεύματος –παρότι δεν παύουν να τον υποσκάπτουν– και μαζί του, τους θεσμούς και κάθε έννοια μεσολάβησης.

Αυτή η Άκρα Δεξιά θα οργανώσει διάφορα επίπεδα ταυτοτικής αναδίπλωσης, ξενοφοβίας και σεκταρισμού. Θα το κάνει όμως σε όνομα της διατήρησης ενός κεκτημένου που είναι ταυτόσημο με τις δημοκρατικές δεκαετίες της μεταπολεμικής εποχής παράγοντας ένα οξύμωρο σχήμα. Να εμφορείται, στον σκληρό πυρήνα της, από βαθιά αντιδημοκρατικές ιδεολογίες (ξεκινώντας από τον ήπιο νατιβισμό και την πολιτισμική προκατάληψη κατά του Ισλάμ για να φτάσει, κρυφίως, στον ταυτοτισμό της λευκής υπεροχής) τις οποίες όμως προβάλλει μέσα από την υπεράσπιση των εθνικών (δηλαδή, δημοκρατικών) κεκτημένων ενώ εύκολα απεκδύεται τον ιστορικό της αντισημιτισμό⁹.

⁸ P. Panagiotopoulos, «The Le Pen Phenomenon: the Disintegration of French Politics, Paradoxical Intensity of the European crisis, and Right-Wing National populism», σε: K. Ifantis (ed.), *Is Europe afraid of Europe? An assessment of the result of the 2014 European elections*, 2014, σελ. 215-222.

⁹ P.-A. Taguieff, *La Nouvelle judéophobie*, 2002.

Βεβαίως η αίσθηση αποστέρσης του έθνους που συμπυκνώνει τους οικονομικούς, κοινωνιο-λογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες ανόδου της ευρωπαϊκής Άκρας Δεξιάς θα πρέπει να ιδωθεί μέσα στο πλαίσιο της παγκόσμιας υποχώρησης της δημοκρατικής κουλτούρας και των θεσμών της, εκείνο που καλλιεργούν η τραμπικιά ακροδεξιά Αμερική αλλά και ο φαιοκόκκινος ολοκληρωτισμός της πουτινικής Ρωσίας¹⁰.

Μπορούμε πλέον τώρα να απαριθμήσουμε τους τρεις κύριους παράγοντες που αποτελούν ισάριθμες δυνάμεις ενοποίησης της κρίσης των ευρωπαϊκών δημοκρατιών, του δημοκρατικού έθνους και οι οποίοι οδηγούν σε μια πιθανή ακροδεξιά ηγεμονία στο εγγύς μέλλον.

Τρεις παράγοντες που όχι μόνον προκύπτουν από την ίδια μήτρα (τον αποεδαφικοποιημένο ύστερο καπιταλισμό των χρηματοπιστωτικών ροών) αλλά αλληλοτροφοδοτούνται σε ένα ατέρμονο σπινάλ αποδόμησης της μεταπολεμικής κοινωνικής νόρμας.

Η πρώτη, αιτιακός θα τολμούσαμε να πούμε, παράγοντας είναι η αποσάθρωση της μεσαίας τάξης¹¹, της κοινωνικής οικονομίας των μεσαίων στρωμάτων της Ευρώπης. Αυτή η αποσάθρωση έχει περισσότερο ενδημικά χαρακτηριστικά που διαβρώνουν το φαντασιακό της κοινής ζωής και της συλλογικής προόδου παρά τον χαρακτήρα μιας ακραίας και απότομης φτωχοποίησης. Κάτι τέτοιο δεν την κάνει αθώα ή ανώδυνη, τουναντίον.

Στο πέρασμα των δεκαετιών που ήρθαν μετά το ορόσημο του '89 και την έναρξη των παγκοσμιοποιητικών μεταβολών, αναδύεται ένα νέο χάσμα, που υπερκερνά όλες τις προηγούμενες –και παράλληλες– ανισότητες¹². Και το χάσμα αυτό διαχωρίζει πληθυσμούς που υπήρξαν στρατηγικά ενταγμένοι σε ένα κοινό μοντέλο ζωής, με παρόμοιες ευκαιρίες και μοιρασμένους κινδύνους παρά τις εισοδηματικές τους διαφορές. Αναφερόμαστε εδώ σε μια διάσπαση του κοινωνικού κορμού των μεσαίων στρωμάτων ανάμεσα σε εκείνους που κατάφεραν, στο πέρασμα της χιλιετίας, να ενσωματωθούν στις επιταγές του ύστερου καπιταλισμού ανεβαίνοντας κοινωνικές βαθμίδες και σε αυτούς, που είναι και αρκετά περισσότεροι, που δεν τα κατάφεραν και υπέστησαν καθίζηση, ενίοτε και κοινωνική υποβάθμιση¹³.

Η κοινωνική οικονομία της μεσαίας τάξης –ακόμα και μέσα στις συνθήκες της λεγόμενης μεταφορντικής κοινωνίας– είχε τέσσερα χαρακτηριστικά: την οικονομική ασφάλεια, την κοινωνική κινητικότητα ως πραγματική δυνατότητα (ακόμα και αν τα πραγματικά της μεγέθη πάντα υπολείπονταν των κοινωνικών προσδοκιών), την ύπαρξη κοινών πολιτισμικών κανόνων και

¹⁰ C. Roumanias/L. Rori/V. Georgiadou, *Far-right domino*, ό.π.· R. Inglehart/Pippa Norris, *Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash*, HKS Working Paper No. RWP16-026 2016· P. Norris/R. Inglehart, *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*, 2019.

¹¹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης*, 2021, σελ. 21-88· C. Guilly, *No society. Το τέλος της μεσαίας τάξης*, 2019.

¹² F. Dubet, *Ο καιρός των θλιμμένων παθών. Ανισότητες και λαϊκισμός*, 2023.

¹³ J. Fourquet, *L'Archipel français: Naissance d'une nation multiple et divisée*, 2020.

συνεκτικών συμφερόντων, τη σχετική αλλά σταθερή αναδιανομή εισοδημάτων. Αυτή η συνθήκη, που είχε εγκαθιδρυθεί ως άλλος ιστορικός συμβιβασμός μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας μέσα από τη ριζική επέκταση του κράτους πρόνοιας και τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της μεταπολεμικής περιόδου¹⁴, ήταν αρκετά ισχυρή για να επιβιώσει των δύο πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του '70 όπως και της πρώτης μεγάλης αποβιομηχάνισης της δεκαετίας του '80. Αυτή η κοινωνική και ταξική ισορροπία έπαψε όμως να είναι λειτουργική –στις χώρες του πάλαι ποτέ Πρώτου Κόσμου– από τη στιγμή που βρέθηκαν σε ανοικτό ανταγωνισμό με οικονομίες χαμηλού κόστους.

Η άρση των εθνικών προστασιών ήταν ο μοχλός μιας ογκώδους και αμετάκλητης μεταφοράς οικονομικής ισχύος από την Ευρώπη και την Αμερική προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Με την απουσία κάθε εθνικής προστασίας το αίτημα για διατήρηση του υψηλού επιπέδου ζωής της μεσαίας τάξης αντιμετωπίστηκε αρχικά μέσω δανεισμού και μετά την κρίση της περασμένης δεκαετίας δεν αντιμετωπίζεται πλέον. Η μάλλον, αντιμετωπίζεται «φυσιοκρατικά», με τη σταδιακή εξίσωση του βιοτικού επιπέδου και της κατανάλωσης στο επίπεδο που ορίζουν οι ισορροπίες της παγκόσμιας οικονομίας. Η πρόσβαση στην καταναλωτική ζωή της πόλης και στον καθημερινό κοσμοπολιτισμό, που σήμερα αποτελεί το μείζον σημείο κοινωνικού διαχωρισμού σε ορισμένες από τις μείζονες ευρωπαϊκές κοινωνίες, πρέπει πλέον να λογίζεται στα σπάνια αγαθά.

Ο δεύτερος παράγοντας έχει να κάνει με την αποκαθίλωση της κοινής εμπειρίας και ενός μέσου πολιτισμικού συναισθήματος που είχε παγιωθεί ως δημοκρατική και εθνική καταναλωτική κουλτούρα της αφθονίας. Πρόκειται για ένα δεύτερο –και υπάλληλο κατά πάσα πιθανότητα– επίπεδο συμβιβασμού μεταξύ του εκκοσμικευμένου εθνικού συντηρητισμού και του ναρκισσισμού της αυτοπραγμάτωσης που επετεύχθη μετά τον Μάη του '68¹⁵. Αυτό το επίπεδο ισορροπίας, που οργανώθηκε μέσα από την κουλτούρα του μαζικού ατομικισμού και της κατανάλωσης¹⁶, αποδείχθηκε εύπλαστο και ευρύχωρο. Πρόσφερε τη δυνατότητα μιας λειτουργικής μετάβασης από τη γενιά των πολέμων και την κουλτούρα της θυσίας, στους baby boomers, δηλαδή στα παιδιά που δεν γνώρισαν τον πόλεμο και ανοίχτηκαν στα συμβολικά συστήματα της αφθονίας και στην κουλτούρα των απολαύσεων και του γενικού ευδαιμονισμού. Έδωσε τη δυνατότητα ενός επιτυχούς περάσματος από τις συμπαγείς συλλογικότητες και καταναγκασμούς στην αναζήτηση του εαυτού και μια κοινωνικά οριοθετημένη εξατομίκευση.

Αυτή η ευτυχής μίξη μαζικής δημοκρατικής κουλτούρας και πολιτισμού της ατομικής επιλογής είχε όμως ένα σημείο θραύσης. Και αυτό δεν ήταν άλλο από την επικράτηση διαφόρων μορφών

¹⁴ Βλ. την ομιλία του Κ. Τσουκαλά στο παρόν Συνέδριο: *Δημοκρατία, Ακροδεξιά και Μεταφασισμός*. βλ. όμως και του ίδιου, *Ο αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στα χρόνια της κρίσης*, 2020.

¹⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης*, ό.π.

¹⁶ Ibidem.

κοινοτισμού έναντι της οργανωμένης σε εθνικά πλαίσια κοινής κουλτούρας. Η θραύση έρχεται, συνοδευτικά του οικονομικού διαχωρισμού στον οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα, ως μετασχηματισμός της ίδιας της ζωής και πιο συγκεκριμένα της καθημερινότητας. Η ζωή στην Ευρώπη της ύστερης νεωτερικότητας οργανώνεται ολοένα και πιο συχνά έξω από τη διαλεκτική συλλογικού κανόνα-ελεύθερης επιλογής. Ο βίος υφίσταται την κανονιστική πίεση μικρότερων συλλογικοτήτων που ολοένα και πιο συχνά έχουν ως σημείο αναφοράς φυλετικές και θρησκευτικές ταυτότητες και άλλες κληροδοτημένες πολιτισμικές προκείμενες. Μα και όταν επικρατεί η ένταξη της ζωής σε κοινότητες ελεύθερης επιλογής το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Η διάσπαση της αίσθησης κοινής ζωής σε συνεκτικές ταυτότητες και εσωτερικά κανονιστικά πλαίσια που παρατάσσονται η μια δίπλα στην άλλη χωρίς να συγκροτούν στο άθροισμά τους μια «κοινή κοινωνία»¹⁷.

Η αντιαποικιακή κουλτούρα της ενοχοποίησης της ευρωπαϊκής ιστορίας και η αμφισβήτηση των πολιτισμικών κοινών τόπων της μεταπολεμικής ευημερίας, οι woke ριζοσπαστικότητες, η δημογραφική κρίση και η απορία ενός Ισλάμ που διεκδικεί τη συμμετοχή του στους κοινούς τόπους με τους ριζικά διαφορετικούς του κανόνες οριοθετούν αυτό που θα έχει αναφερθεί και ως «πολιτισμική ανασφάλεια»¹⁸. Συναίσθημα που συχνά επαυξάνει τη συνθήκη της οικονομικής ανασφάλειας και δυσπραγίας των πτηνμένων της παγκοσμιοποίησης, όπως είθισται να αποκαλούνται τα τμήματα εκείνα των μεσαίων στρωμάτων που ακολούθησαν καθοδική πορεία τις τελευταίες δεκαετίες. Οι πτηνμένες κοινωνικές μερίδες της μεσαίας τάξης, θα διαβάσουν τη νέα και δυσμενή ταξική τους θέση μέσα από το πρίσμα αυτής της πολιτισμικής ανασφάλειας. Εξάλλου η πολιτική των ταυτοτήτων, οι αναθεωρητικές αιχμές κατά της παλιάς μαζικής εθνικής κουλτούρας και όλων των συμβολισμών της «κοινή κοινωνίας» έχει για πρωτοπόρους του νέους εγγράμματους, τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες, τους θιασώτες της οικονομίας της γνώσης και εν γένει τη χίπστερ αστικότητα του downtown¹⁹. Εκείνες ακριβώς τις νέες ελίτ που, ξεπηδώντας από την παλιά μεσαία τάξη, αναδείχθηκαν σε ηγετική δύναμη της νέας οικονομίας και της κυρίαρχης κουλτούρας για να εμφανιστούν σήμερα ως μείζονες αντίπαλοι εκείνων που βιώνουν την κοινωνική έκπτωση, το οικονομικό περιθώριο και την πολιτισμική ανασφάλεια²⁰.

Εδώ ακριβώς έρχεται και η τρίτη παράμετρος που δεν είναι άλλη από τη χωρική υλοποίηση των δυο προηγούμενων. Τη στέρψη της πόλης (και συγκεκριμένα του κοσμοπολιτικού και υψηλού πολιτιστικού κύρους κέντρου των μεγάλων πόλεων της Ευρώπης) από τις αδύναμες τάξεις και την οιονεί αντιπαράθεσή τους με τους «μπουρζουά μπσέμ» και τους φλανέρ του

¹⁷ J. Fourquet, *La France d'après. Tableau politique*, 2023· C. Guilluy, *No society*, ό.π.

¹⁸ L. Bouvet, *L'insécurité Culturelle. Sortir du malaise identitaire Français*, 2015.

¹⁹ Γ. Πιερρό, *Ο αποικιοκράτης χίπστερ*, 2023.

²⁰ Π.-Α. Ταγκιέφ, «Από τον αποδομητικό σχολιαστικισμό γεννήθηκε το τέρας του “γουοκισμού”», σε: Γ. Καραμπελιάς (επίμ), *Woke. Η Καθολική αποδόμηση*, 2023· βλ. και G. Bithymitris, *Class, trauma, identity. Psychosocial encounters*, 2023.

άστεως. Η στεγαστική κρίση είναι το κύριο παράδειγμα της αγωνίας για τον χώρο και τις επικράτειες ζωής που βιώνουν οι πιο αδύναμοι. Αποτυπώθηκε εξάλλου με εμβληματικό τρόπο στη χωρική προέλευση της εξέγερσης των Κίτρινων Γιλέκων στη Γαλλία το 2018²¹. Ο χώρος όμως ως κοινωνικό και συμβολικό αγαθό που στερούνται κάποιοι εις βάρος άλλων δεν εξαντλείται στην ποιότητα της κατοικίας, το δικαίωμα στη πόλη και τη χειραφετητική της κουλτούρα κ.λπ. Έχει και μία ακόμα διάσταση, ιδιαίτερα ισχυρή για εκείνα τα στρώματα που εξοβελίζονται από την urban κουλτούρα, ζώντας στις πραγματικές και συμβολικές επικράτειες των περιφερειακών σχηματισμών. Αυτή δεν είναι άλλη από αυτό που θα συνόψιζα ως «συνοριακή επιθυμία». Η μεταφορά δηλαδή του απολεσθέντος ελέγχου πάνω στον χώρο σε μια ύστατη-φανταστική ιδιοκτησία επί του χώρου, του εθνικού χώρου, που έχει το εθνικό σύνορο ως μετωπυμία. Η αποστροφή αρχικά προς το ιδεολόγημα των ανοικτών συνόρων αλλά εντέλει και προς κάθε διάβασή τους είναι ένα ισχυρό πλέον συναίσθημα. Συναίσθημα που τονίζεται και από μια ευρύτερη πλαισίωση του ζητήματος από την υπερσυνοριακή δυναμική που είχε αποκτήσει η παγκοσμιοποίηση. Τα θύματά της μισούν το βασικό κατ' αυτούς όργανο της κοινωνικής τους ήττας, το έκπτωτο και ανοικτό σύνορο²².

Για διάφορους λόγους που δεν μπορούν να εκτεθούν πιο αναλυτικά εδώ, οι τρεις αυτοί παράγοντες –νέο εισοδηματικό χάσμα, πολιτισμική ανασφάλεια, χωρική αποστέρση– συνδέονται, στο κοινωνικό φανταστικό τουλάχιστον, με την αποδυνάμωση των εθνικών παραμέτρων της ζωής. Η σύνδεση και ενίοτε ταύτιση αυτών των νέων ανισοτήτων με την απώλεια εθνικής κυριαρχίας, με τη σειρά της, θα εξιδανικεύσει το ίδιο το παρελθόν των ευρωπαϊκών κοινωνιών και θα μετατρέψει το έθνος σε αντικείμενο μείζονος ψυχικής επένδυσης και εξιδανικευτικής νοσταλγίας. Η έκθεση του εαυτού στον κίνδυνο των νέων υπερφιλελεύθερων κοινωνικών σχέσεων χωρίς τις προστατευτικές λειτουργίες της εθνοκρατικής μηχανικής, η ρευστότητα της ζωής, διαγνωσμένη εδώ και καιρό, έφτασε την τελευταία 15ετία σε ένα επίπεδο κοινωνικής ωριμότητας που πλέον εκφράζεται με σαφείς πολιτικούς όρους²³.

Η Άκρα Δεξιά από τη μεριά της εργάζεται πάνω σε αυτό ακριβώς το αντικείμενο, την φαντασίωση της επιστροφής στο έθνος και την προστατευτική του λειτουργία²⁴ και την προσδοκία μιας αντιστροφής όσων η φιλελευθεροποιημένη, αποεδαφικοποιημένη ζωή έχει στερήσει στους πιο αδύναμους. Ταυτόχρονα η Άκρα Δεξιά λειτουργεί ως ηθική διασφάλιση και αποκατάσταση μιας συμβολικής τάξης του κόσμου που έχει απονομιμοποιηθεί στην κυρίαρχη κουλτούρα του σήμερα. Μπροστά στους νέους πολιτισμικούς ορισμούς του κόσμου και την ισχυρή κανονιστική

²¹ J. Fourquet, *L'Archipel français*, ό.π.

²² R. Debray, *Εγκώμιο των συνόρων*, 2015.

²³ Z. Bauman/T. Leoncini, *Γεννημένοι ρευστοί. Μεταμορφώσεις της τρίτης χιλιετίας*, 2019.

²⁴ P.-A. Taguieff, *Η ρεβάνς του εθνικισμού. Νεολαϊκιστές και ξενόφοβοι εναντίον της Ευρώπης*, 2021.

τους διάσταση, η μαζική ακροδεξιά αντίδραση προσφέρει ένα ηθικό καταφύγιο σε εκείνους που αδυνατώντας να τους ακολουθήσουν κατακλύζονται από αρνητικά συναισθήματα, ντροπής και απαξίας²⁵. Φυσικά μαζί με αυτές τις αμυντικές όψεις του έθνους που είναι ελκυστικές για το ακροατήριο στο οποίο αναφερόμαστε, η Άκρα Δεξιά κομίζει και μια σειρά επιθετικών όψεων που φροντίζει να μην προβάλλει έντονα αλλά που σε λανθάνουσα μορφή παραμένουν ενεργές.

Από αυτή τη σκοπιά, η κοινωνιολογία των κοινωνικών χασμάτων που τροφοδοτούν την Άκρα Δεξιά έχει πιθανόν κάτι να συνεισφέρει. Την διείσδυση στον πυρήνα του προβλήματος, στην αποστέρωση εκείνων που επέτρεπε το έθνος οργανώνοντας την «κοινή κοινωνία» και την αναδιατύπωσή τους πέραν από το αυταρχικό κράτος και έθνος που ευαγγελίζεται η Άκρα Δεξιά. Την τοποθέτηση του δημοκρατικού έθνους ως ορίζοντα που μπορεί να επανεντάξει τους αποκλεισμένους μέσα στο μείζον κοινωνικό σώμα χωρίς τους ούτως ή άλλως αναχρονιστικούς περιορισμούς της εθνικής επικράτειας. Μια Ευρώπη λελογισμένου προστατευτισμού θα μπορούσε να είναι η απαρχή ενός συλλογισμού που θα δέχεται ότι μαζί με τις ελευθερίες του ύστερου καπιταλισμού πρέπει να επιστρέψουν και οι διασφαλίσεις της μαζικής δημοκρατικής κοινωνίας, εκείνου του κοινωνικού-εθνικού συμβολαίου συνύπαρξης που είχε συναφθεί μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. □

²⁵ Η παρούσα προσέγγιση, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, αποπειράται να ταξινομήσει μακρο-κοινωνιολογικές αιτίες της ανόδου της ευρωπαϊκής Ακροδεξιάς στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε αυτές συναντώνται και κωδικοποιούνται, μέσα από μια αίσθηση ταυτοτικής δυσφορίας, στην αίσθηση εθνικής αποστέρωσης. Εξαιρετικής σημασίας είναι όμως και η προσέγγιση εκείνη που, εστιάζοντας σε άλλες παραμέτρους, θέτει στο επίκεντρό της την έννοια του λαϊκισμού ως συγκροτητικού μηχανισμού της πολιτικής αντιπαράθεσης των αποκλεισμών με τις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ.